

І. Каленюк, доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник ІДСД ім. М. Птухи НАН України:

«Орієнтири реформ в освіті та науці.

Реформування в системі освіти і науки – модна тема, всі розуміють його необхідність, з огляду на безліч невирішених проблем. Спробуємо зупинитися на деяких проблемах, котрі мають принципове значення.

Одним із широко заявлених напрямів реформування фігурує необхідність *оптимізації мережі*. Без пояснень, у чому її основний сенс, мета. А по суті, все зводиться до зменшення кількості навчальних закладів. Це можна було зрозуміти в умовах воєнного часу і труднощів для країни, але ж про оптимізацію, під якою, фактично, мається на увазі скорочення, говорять уже давно. Тим часом державницьке бачення має ґрунтуватися на певних принципах. Попри велику кількість нормативних актів у царині освіти, на жаль, залишається багато питань щодо орієнтирів та механізмів стратегічного її розвитку. Це не нормально, коли прихід кожної нової влади кардинально змінює пріоритети і знову-таки, на жаль, під гаслами реформ починає ламати систему.

Спробуємо розібратися, в чому ж полягає необхідність оптимізації і що під нею слід розуміти. На її користь дуже часто звучить один серйозний аргумент – що в нас дуже багато вищих навчальних закладів. І як про велике досягнення ми чуємо про зменшення їхньої кількості, зокрема на початок 2014/2015 навчального року їх налічувалося 664, у тому числі 277 – університетського рівня (за даними довідника “Основні показники діяльності ВНЗ на початок 2014/2015 навчального року”). Тим часом варто наголосити, що кількість ВНЗ не може бути самоціллю, а порівняння з іншими країнами доводить, що наша країна не дає підстав говорити про необхідність кардинального скорочення закладів.

У табл. 1 наведено кількість вищих навчальних закладів у країнах світу та чисельність населення в них. Кількість ВНЗ взято зі світового рейтингу Webometrics2015, що охоплює всі виші, представлені в інтернет-просторі. Чисельність населення наведена за даними сайту Countrymeters, який дає чисельність у режимі реального часу. Бачимо, що наша країна займає досить посередні позиції щодо чисельності населення на один ВНЗ.

**Табл. 1. КІЛЬКІСТЬ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
ТА НАСЕЛЕННЯ КРАЇН СВІТУ**

Країна	Кількість ВНЗ (за даними Webometrics2015)	Населення (на 04.05.2015)	Населення на один ВНЗ
Ісландія	8	328 105	41 013
Данія	82	5 638 527	68 763
Норвегія	60	5 074 021	84 567
Польща	430	38 454 879	89 430
Росія	1 531	146 304 153	95 561
США	3 289	324 348 554	98 616
Канада	331	35 683 214	107 804
Австрія	76	8 439 561	111 047
Австралія	211	23 601 743	111 857
Фінляндія	47	5 427 535	115 480
Франція	571	66 795 912	116 981
Японія	989	126 380 692	127 786
Бразилія	1 613	206 266 312	127 878
Південна Корея	387	50 387 471	130 201
Мексика	947	125 341 213	132 356
Україна	297	42 695 966	143 757
Білорусь	59	9 349 698	158 469
Німеччина	414	79 868 457	192 918
Іспанія	240	47 663 438	198 598
Швеція	48	9 571 246	199 401
Велика Британія	292	64 799 264	221 916
Ізраїль	35	8 335 024	238 144
ПАР	130	51 614 115	397 032
Туреччина	190	77 079 194	405 680
Китай	2 555	1 373 067 042	537 404
Індія	1 622	1 292 545 957	796 884

Часто можна чути посилання на невелику кількість університетів у передових країнах. Так, у Франції є 79 великих університетів, але поряд з ними функціонує до 500 так званих гранд еколь, приватних вищих шкіл, які вважаються найбільш престижними. У них може навчатися небагато студентів, але завдяки ручній роботі досягається надзвичайно високий якісний рівень підготовки. Отже, не завжди створення великих університетів є гарантією підвищення їхньої кінцевої результативності. Тому немає підстав усувати наявну диверсифікацію навчальних закладів. Країни світу, активно інтегруючись у глобальний освітній простір, ідуть шляхом диверсифікації, зберігаючи свої історичні особливості та сформовані освітні традиції.

Диверсифікація. Ключовим процесом у розвитку світової вищої освіти є **диверсифікація: навчальних програм, закладів, джерел фінансування, форм організації та управління.** Відбувається колосальне загострення у глобальному вимірі конкуренції, результатом чого стала й поява численних рейтингів університетів. Але всі рейтинги спрямовані на виявлення сильніших, вони потрібні й вигідні насамперед їм. Тому в кожній національній системі освіти мають бути титани – потужні університети, здатні конкурувати за присутність у світових рейтингах. Такі університети мусять мати виключне фінансування та державну підтримку. Але в системі освіти мають бути представлені різні заклади, і тому важливо усвідомлювати, для чого нам потрібні ефективні великі освітньо-наукові комплекси, а в яких випадках можливі інші форми організації. **Ключовими завданнями оптимізації мережі ВНЗ мають бути: створення університетів світового рівня (кількох, їх не може бути багато), формування потужних регіональних університетських центрів (з урахуванням специфіки економіки регіону), посилення автономії та чесної конкуренції між усіма закладами.**

Мабуть, можна погодитися з таким аргументом на користь зменшення кількості вишів, як необхідність ефективнішого фінансування, що обумовлюється обмеженістю фінансових ресурсів у кризовій економічній ситуації. Але ж досягти цього можна не тільки ліквідацією або об'єднанням вишів, а насамперед шляхом раціоналізації витрат. Світова практика нагромадила колосальний досвід використання гнучких механізмів управління закладами. І це не адміністративно-командні, а економічні, стимулюючі методи, у тому числі різні формули державного фінансування. Кожна з них не є ідеальною, але простежується тенденція до більшої прозорості та зрозумілості процедур виділення фінансових ресурсів кожному навчальному закладу. Як правило, це чітка формула: певна сума, що визначається кількістю студентів; певна сума на розвиток; категоріальні програми і додаткове фінансування, яке може бути отримане за умови досягнення кращих результатів. Чіткі й прозорі умови фінансування дадуть змогу навчальним закладам чітко передбачати

обсяги та структуру можливих надходжень, планувати свої дії і заходи для розвитку закладу, підвищення його конкурентоспроможності.

Базисною умовою цього має бути підвищення *автономії навчальних закладів*, що передбачає поступову і продуману передачу закладам повноважень із управління своїми ресурсами. Важливо, щоб задекларована в нормативних документах автономія вищих навчальних закладів ставала реальною в результаті послідовної політики. На жаль, саме непослідовність та нелогічність керуючого впливу на виші спотворює саму ідею автономії. В ситуації, коли далеко не всі стандарти спеціальностей розроблені, викликає подив прагнення знову втручатися в перелік дисциплін, спеціальностей, кредитів тощо, хоча це й робиться під гаслами розширення автономії. За місяць до видачі дипломів усе перекладається на виші, і у зриві термінів (через величезний обсяг роботи та недолугість інформаційної системи) винними стають навчальні заклади.

Реформаторські зусилля слід спрямовувати не на руйнування того, що відпрацьоване, а на подолання певних складнощів, вузьких місць. Серед таких важливих проблем слід насамперед назвати *якість освіти*. Це велика комплексна проблема, яка, безумовно, потребує системних рішень. Потужність її педагогічної складової забезпечується кваліфікацією персоналу, сформованими традиціями навчання, орієнтацією на сучасні, інноваційні тенденції. Попри значну критику, в нашій освіті є як сформований педагогічний потенціал, так і готовність до змін. Втілення високих критеріїв оцінювання якості навчальної діяльності викладачів (на рівні світових) може задати відповідні напрями розвитку кадрового складу системи освіти.

Що стосується студентства, то основна проблема – формування орієнтації на знання, а не на отримання диплома. У нас спостерігається досить суперечлива ситуація. З одного боку, ми бачимо велику популярність вищої освіти, що зумовлено прагненням застрахувати свою майбутню кар'єру чи уникнути безробіття. А з іншого – недостатню спрямованість молоді саме на здобуття знань. Серед причин цього явища – ментальні особливості, деформації ринку праці та слабкий зв'язок отриманих знань із майбутньою роботою.

Не може бути нормальною ситуація, коли виші не відраховують студентів і ставлять їм оцінки за будь-що, оскільки життєво залежать від чисельності контингенту. Загалом, залежність між чисельністю студентів та обсягами фінансування може працювати на підвищення результативності системи освіти у тому разі, якщо система працює стабільно й отримує додаткові зиски від збільшення контингенту. В умовах же критичної ситуації така залежність може провокувати негативні явища.

До речі, скорочення учнівського та студентського контингентів набирає таких обертів, що скоро нам нічим буде пишатися. Досі наша країна належала до передових країн за чисельністю студентів у складі населення. Так, у 2000 р. лідерами у світі були Республіка Корея (663 студенти на 10 тис. населення),

Фінляндія (535), Аргентина (492) та ін. У 2012 р. показники більшості країн з високим та середнім рівнем розвитку перевищують цифру 600: Республіка Корея (699), США (689), Аргентина (673), Білорусь (641), Литва (632), Австралія (602) та ін. В Україні на 10 тис. населення у 2000 р. припадало 392 студенти (285 студентів ВНЗ III–IV рівня акредитації), у 2007 р. – 606 (511), 2010 р. – 544 (465), 2013 – 452 (380), у 2014 р. – вже 393 (335).

Наведені міркування не є підставою для обґрунтування необхідності збільшення фінансування. Хоча це й життєво важливо, але в нашій ситуації актуальніше – визначення пріоритетних цілей та відповідних напрямів і методів їх досягнення. Повертаючись до цілей оптимізації мережі й загалом підтримуючи цю ідею, слід наголосити на необхідності формулювання параметрів зазначеного процесу: кінцевих цілей, очікуваних результатів, обрахунків, методів тощо.

Наука. Загальновідомо, що досягають проривного розвитку тільки ті країни, які приділяють неабияку увагу системі науки та освіти. І якщо освіта ще може похвалитися певними позитивними тенденціями, то ситуація з наукою набирає загрозливого характеру. Україна стрімко втрачає свої позиції, про що свідчить катастрофічне погіршення всіх показників.

Фінансування наукових досліджень в Україні у відсотках до ВВП має стійку тенденцію до зменшення: 2002 р. – 1 %, 2007 р. – 0,85 %, 2010 р. – 0,83 %, 2013 р. – 0,77 %, 2014 р. – 0,66 % ВВП. В ЄС-28 наука в середньому фінансується на рівні 2 %, тоді як у Фінляндії – 3,31 %, Швеції – 3,3 %, Данії – 3,06 %, Німеччині – 2,85 %, Австрії – 2,8 %, Словенії – 2,59 %, Франції – 2,23 %, Бельгії – 2,28 % (2014 р.).

Зменшується чисельність науковців: у загальній кількості зайнятих в Україні вона має найнижчі значення серед країн Європейського Союзу (крім Румунії) і становила у 2014 р. 0,49 %, у тому числі дослідників – 0,32 %. У європейських країнах (для порівняння): у Фінляндії (3,20 і 2,28 %), Данії (3,20 і 2,18 %), Швейцарії (2,66 і 1,37 %), Норвегії (2,56 і 1,81 %) та Словенії (2,27 і 1,34 %); найнижча – в Румунії (0,46 та 0,30 %), на Кіпрі (0,71 та 0,50 %), у Болгарії (0,74 та 0,52 %) і в Туреччині (0,74 та 0,63 %).

В Україні частка дослідників з науковим ступенем становить 0,3 % населення у віці 25–74 років, 3,6 особи на 1 тис. зайнятих, тоді як у Швеції – 17,3, Данії – 21, Фінляндії – 23,3, США 9,7, Японії та Південній Кореї – 14,3.

На 10 тис. населення в нашій країні у 2002 р. припадало 14,8 науковця, а 2012 р. – вже 12,5. Тоді як у США – 39,8, Великій Британії – 40,2, Канаді – 45,6, Південній Кореї – 59,3, Росії – 31, Китаї – 10,2.

У такій ситуації наміри зменшити фінансування і, відповідно, знизити зайнятість науковців (у тому числі і в системі НАН) недопустимі. Військова агресія та окупація не можуть бути виправданням для послаблення уваги до науки в країні. Якщо наша країна хоче думати про своє стратегічне майбутнє, то

насамперед мусить зміцнювати свій науковий потенціал і створювати умови для його ефективного використання в руслі глобальних тенденцій.

Спільною рисою всіх успішних урядів (попри їхні різноманітні стратегії) було фундаментальне визнання пріоритетності інтелектуальних чинників для проривного суспільного розвитку, яке проявлялося не тільки у значній увазі та фінансуванні сфери освіти і науки, а й у залученні інтелектуальної еліти до вироблення державної політики. Ключовими гравцями у передових країнах виступають наукові установи державного сектору, сектор вищої освіти, бізнес-сектор та неприбутковий сектор. Щоб надати нового імпульсу науковій та науково-технічній діяльності у країні, потрібно істотно посилити роль останніх двох секторів і водночас посилити синергетичну взаємодію їх із потужними традиційними структурами освіти і науки.

Структури, аналогічні нашій Академії наук, створювалися в різних країнах і виконували чітко поставлені завдання та функції розвитку наукової діяльності. Статус і підпорядкованість можуть бути різними, але саме такі централізовані структури мають визначати ключові напрями та пріоритети наукової діяльності, які є важливими для стратегічного розвитку країни. Для нашої країни такі пріоритети вже визначені – сфера ІТ-технологій, аграрний та військовий сектори, туристично-рекреаційна галузь. Необхідні механізми перетворення цих сфер, що мають потенціал росту, на ключові галузі, локомотиви української економіки. Не великі багатослівні програми, в яких важко докопатися суті, а чіткі й конкретні кроки з надання виключних можливостей розвитку, створення інвестиційних оазисів.

У нашої Академії наук є величезний потенціал, який ми вже поступово втрачаємо: через вплив кадрів, руйнування інфраструктури, мізерне фінансування. Саме тому дуже важливо максимально використати цей потенціал, спрямувати на конкретні завдання, посилити відповідальність за кінцеві результати і досягнення поставлених цілей. Досвід реформування академії наук у сусідній країні свідчить, що хороших цілей не досягти радикальною реорганізацією цієї структури. Перетворення академії наук на важливий чинник інновацій має відбуватися через механізми програмно-цільового управління, фінансування за результатами, розширення автономії та пошуку нових функцій академічних структур у взаємодії з реальною економікою і бізнесом.

Наприклад, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи є нині єдиною профільною науково-дослідною установою НАН України, яка спеціалізується на системних дослідженнях проблем демографічного і соціального розвитку, проводить фундаментальні та прикладні дослідження, моделює новітні тенденції, розробляє комплексні демографічні прогнози й концептуальні засади державної соціально-демографічної політики і виступає координатором співпраці з широким колом державних, наукових установ та

закладів освіти, зокрема органами законодавчої та виконавчої влади; громадськими установами; академічними науковими установами; галузевими науково-дослідними інститутами; вищими навчальними закладами. Фахівці інституту активно долучилися до оцінювання втрат внаслідок російської агресії 2014 р., розробки стратегії відновлення соціального та економічного потенціалу територій, які від неї постраждали.

Інститут – загально визнаний центр наукової думки і координації досліджень у галузі демографії та соціальної економіки не лише в Україні, а й за кордоном, що стало можливим завдяки розширенню наукових горизонтів та тематики досліджень. Міжнародні наукові зв'язки інституту характеризуються дедалі ширшими обмінами фахівцями, досвідом теоретичних і прикладних досліджень, спільними дослідними проектами під егідою Міжнародної організації праці, Міжнародної організації міграції, Світового банку, Міжнародної асоціації статистиків з обстежень, Програми розвитку ООН, Фонду народонаселення ООН в Україні, Агентства США з міжнародного розвитку, TACIS, Європейської комісії, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Агентства США з Міжнародного розвитку (USAID), Аналітично-дорадчого центру “Блакитна стрічка” тощо.

Цей приклад є наочним підтвердженням того, що нагромаджений роками потенціал може і повинен працювати на країну, на її розвиток.

Корупція. Боротьба з корупцією включає два важливі напрями. Перший – створення спеціальних інститутів, уповноважених перевіряти діяльність як організацій, так і окремих осіб, у тому числі найвищого керівництва. Найефективнішим механізмом є формування чітких і прозорих процедур: проходження документів, відбору проектів (рішень, ідей, кадрів тощо), ревізії та перевірки діяльності, атестації кадрів, виділення фінансових ресурсів, виборів керівництва та ін. Такі процедури обмежують можливості ручного управління, ручного впливу керівних органів, побудови корупційних схем. Скажіть, будь ласка, чим можна пояснити той факт, коли міністерство в ручному режимі призначає на посаду в. о. ректора абсолютно сторонню людину, яка не має авторитету в колективі? Після певного періоду її роботи на цій посаді, із залученням адміністративного ресурсу, оголошується конкурс. На жаль, такі факти траплялися не тільки за часів колишньої влади.

Однією з “улюблених” справ, за яку береться кожне нове керівництво в галузі освіти і науки, є сфера захисту дисертацій. Перманентна зміна й перетасовка всіх спеціальностей, постійне впровадження нових, численних і жорсткіших правил та перевірок (причому досить суб'єктивних) – усе це не може зупинити того, з чим бореться. А саме потоку неякісних наукових робіт і плагіату.

В основі боротьби за “чистоту” наукової діяльності має лежати високий, достойний рівень життєзабезпечення науковців поряд із суворою

відповідальністю за прояви наукової непорядності (плагіат, написання платних робіт тощо). Всі ці явища зникнуть, коли кожен викладач чи науковець дорожитиме своїм місцем праці (яке оплачуватиметься гідно, хоча б на рівні провідних країн – у відсотках до ВВП) та реноме в науковому світі. Всі ж каральні механізми, хоч як це дивно, утруднюють шлях тільки тим людям, котрі справді мають хист до наукової роботи, але не мають ресурсів для долаання численних перешкод. І, навпаки, не меншає тих, хто не причетний до професійної наукової та викладацької діяльності й отримує наукові ступені просто для престижу.

Наведені міркування ставлять за мету довести, що ***реформування в системі освіти і науки потрібно проводити, виходячи з фундаментальних позицій визнання пріоритетності та важливості цієї сфери для стратегічного розвитку держави***. Освіта і наука – суспільне благо надзвичайно важливого значення, яке реалізується тільки тоді, коли суспільство підтверджує їхній особливий статус» (Каленюк І. *Орієнтири реформ в освіті та науці // Дзеркало тижня. Україна* (<http://g.ua/DrDu>). – 2015. – 16.10).